

Indiánok és téeszelnőkök: két esettanulmány az államszocializmus „boncasztaláról”*

Tanulmányom címének szürreális volta talán abból fakad, hogy két egymással földrajzilag, történelmileg és kulturálisan távoli, hovatovább összeegyeztethetetlennek tűnő fogalmat helyez mellérendelő viszonyba. Olyan képet idéz elénk, melynek tárgyai kapcsolataik következtében szürreálisak, mint Lautréamont gróf híres mondásában a boncasztalon véletlenül összetalálkozó varrógép és esernyő. Az ifjúsági irodalomból ismerős, délceg, egzotikus és természetközeli, ám hősies történeteik ellenére tragikus sorsú indiánok világa más kognitív koordinátarendszerben helyezkedik el, mint a gyakran pocakos-kopasz elvtársakként, gesztusaikban és beszédükben tragikomikusnak ábrázolt téeszelnőköké. A boncasztalt jelen esetben az államszocialista rendszer képviseli. De azonnal tegyük is idézőjelbe a boncasztalt, azt a helyet, ahol a test kiterítettik, hogy a hozzáértő kezek és szemek feltárják és meglessék rejtett titkait, képet alkossanak működéséről, vagy gyakrabban, működésképtelenségéről. A boncasztal a tünetolvasás és értelmezés helye: magyarázatot kínál és fogalmat alkot bizonyos végzetes eseményekről. Éppen ezért indokolt az idézőjelek használata; a pártállami rendszer szimbolikus boncasztalára ugyanis javarészt előkészített, megalkotott ügyek kerültek, kis túlzással a boncmesteri jelentést már a boncolás előtt megírták.

Az indiánok és a téeszelnőkök nem titkaik és rejtett tudásuk miatt kerültek boncasztalra – ügynöki, besúgó és tartótiszti jelentések, valamint a központi és helyi pártbürokrácia figyelmének a középpontjába – hanem azért, mert gyanús, idegen, sőt osztályidegen magatartás- és identitásformákat tulajdonított nekik a hatalom. A közélet és a magánélet tereinek hatékony felügyeletét, a szocialista erkölcs és törvényesség védelmét alapfeladatának tekintő hatalom operatív és adminisztratív eszközökkel figyelte meg, kategorizálta és számolta fel a gyanús tereket, személyeket és diskurzusokat. A társadalmi érdekek államérdekekké nyilvánítása a hivatalos retorika szerint az erőforrások hatékonyabb felhasználását, emberközpontú szakpolitikai döntéseket, a népi demokrácia intézményeinek összehangoltabb működését szolgálta, a gyakorlatban mégis indokolatlan központosításhoz, a társadalmi egyeztetés háttérbe szorulásához, az érdekcsoportok autonómiavesztéséhez, a korábbiaknál nagyobb és szervezettebb kémhálózat kiépítéséhez és egy manipulatív sajtóhatalom felállításához vezetett. Ennek

* A tanulmány elkészítését az OTKA 112700 Space-ing Otherness. Cultural Images of Space, Contact Zones in Contemporary Hungarian and Romanian Film and Literature pályázata támogatta.

nyomán inkább a társadalmi érdekeknek az államérdekek oltárán való feláldozásáról beszélhetünk, hiszen a demokratikus normák szerint elszámolhatatlan hatalom teremtett magának felhatalmazást arra, hogy tényleges társadalmi akarat nélkül marginalizáljon és kriminalizáljon művészeket, tudósokat, kulákokat, veteránokat, vagy jelen példánknl maradva indiánokat és téeszelnököket.

A fogalmi tisztánlátás kedvéért indiánokon azokat a magyar állampolgárságú férfiakat, nőket és gyerekeket értem, akik a Dunakanyar kis szigetein és a Bakony erdeiben csoportokat alkotva az indián életformát követve hosszabb-rövidebb ideig együtt éltek. A hagyományőrzést és a szabadidős tevékenységet ötvöző indiánok és indiánozók¹ közel egy évszázados történetéből a Kádár-korszak konszolidációs időszakára eső szakasz, míg a téeszelnökök kapcsán az 1968–73 közötti, lobbiharcokkal és perekkel fémjelzett időszak érdekel. Gondolataim egy részét két releváns, de formailag igen különböző film, Török Ferenc színpadias játékfilmje, az *Apacsok*, valamint Gazdag Gyula és Ember Judit riportfilmje, *A határozat* segítségével fogalmazom meg. Bár mindkét filmben konkrét személyeket jelöl az indián és a téeszelnök, tanulmányomban identitástípusokként kezelem őket, mert, mint Gyáni Gábor fogalmaz, „[a] hatalom által a társadalomnak az ügynök útján feltett kérdés az emberek identitását firtatja” (46), ugyanakkor ezekkel a kérdésekkel saját feltételezéseit és koncepcióját igazolja. Tanulmányom e két rendszeridegen identitástípus megalkotásának és a diszkriminációs diskurzus terébe kényszerítésének logikája közötti hasonlóságokat vizsgálja. Értelmezésemben ezek a hasonlóságok nem csak szembetűnőek, de tünetértékűek, és Farkas Györgyi kutatásainak ismeretében szerintem sem bizonyos személyek megítélését teszik olvashatóvá, hanem azt, hogy „a hatalom miként próbálja uralni a társadalmat, milyennek látja és milyennek akarja láttatni az utóbbit.” (154) Az egypártrendszer kétségtelenül kitermelte (ideológiai) ellenfeleit, ugyanakkor maga is élen járt az állítólagos ellenségek kreálásában. Ez utóbbi példának tartom az indiánokat és a téeszelnököket, mint a folyamatos ellenségkép-alkotás politikai alapjait és technikáit megvilágítani képes gyűjtőfogalmakat.

A Farkas Györgyitől idézett tézis visszavezet a boncasztal metaforához, ahhoz a térhez, ahol beteljesül a társadalom képének kialakítására vonatkozó hatalmi akarat és megalkotásra kerülnek a hatalom igényeit szolgáló identitások. A boncasztal maga a hatalom uralta diszkurzív mező, az identitás átpolitizálásának tere, ahol az egyéni és közösségi valóság már csak a róla szóló elbeszélésként létezik. A hatalom elbeszéléseiben – és ez a diktatúra talán legfontosabb ismérve – titkok nélküli és alávetett (alattvalói) identitások jelenhetnek meg. E tézist érdemes összevetni Gyáni alábbi gondolatával: „[h]a diktatúrában a hatalom természetes lételeme a titok, a titkolózás, akkor nem megengedett, hogy a hatókörén kívül máshol is létezzék titok vagy titko-

¹ Az észak-amerikai indiánkultúra iránti hazai elköteleződés sohasem volt homogén. „Világosan meg kell különböztetnünk” – írja Gergely Ferenc – „a magyarországi »indiánokat« és az »indiánozókat». Előbbiek eredeti forrásokból, tudományos eredmények alapján tájékozódva, minden tekintetben a hiteles formákat használva kezdték el és élük ma is, felnőtt korukban, szabad idejükben az indián-létformát. Az »indiánosdit« játszókat viszont, döntően a nagyhatású, indián romantikát közvetítő irodalmi művek [...] hatására játsszák, egy-két saját készítésű kelléket alkalmazva az »indiánost.« (289–290)

lózás...Ez szinte elengedhetetlen a hatalom szilárdságához, sőt a hatalom pusztá léte is azon alapul, hogy rendelkezik-e és mennyire rendelkezik a hatalom mások, alatta állók, a tőle függők titkainak ismeretével.” (45) Az általam vizsgált két film a titkok és a politikai diktatúrák kapcsolatáról kissé más hangsúlyokkal beszél. Segítségükkel amellet érvelek, hogy a boncasztalra helyezett identitásokat nem tényleges titkaikról faggatta a hatalom, hanem a rendszeridegenség előre megírt koncepcióját bizonyító narratívákat mondatott el velük, vagyis a megfigyelt és kompromitáló tevékenységek terhelő bizonyítékként felhasználható, a kimondható titkok megszerzését szolgálták. Az államszocializmusban titok az volt, ami az egyéneket és közösségeket meg- és elítélhetővé tette és alattvalói pozíciójukat megerősítette, vagyis a hatalom, egyfelől maga határozta meg mi minősül titoknak (mi mondható ki titokként), másfelől úgy konstruálta meg a titkok koncepcióját, hogy az a torz (vagy egyenest erkölcstelen), a köz- és államérdekkel ellentétes gondolatok és mentalitások gyűjtőfogalma legyen. Hasonló logikát követve a hatalom igazát legitimáló tikok közé tartoztak a hallucinációk és kényszerképzetek (a mediakalizált titkok), valamint a rejtett összeesküvésekre és a leplezett bűncselekményekre utaló titkok, amelyek a hatóságok nyílt beavatkozását tették szükségessé (kriminalizálható titkok). A kimondható titkok koncepcióját azért tartom diszkurzív fogalomnak, mert egy jellegzetes nyelvet beszélve, identitásstruktúráját hangsúlyozva, hatalmi viszonyokat működtetve és politikai érdekeket érvényesítve alkotott képet a társadalomról.

Az általam vizsgált filmek ugyanakkor egy másfajta titokról, a titok kimondhatatlan, elnémított és láthatatlanná tett teréről is szólnak. A marginalizáló és kriminalizáló narratívákban nem megalkotható, továbbá az ideológiailag elmaradott, civilizálásra váró és fenyegető „öslakos” koncepciójával összeegyeztethetetlen tudások a pártállamban – sejtésem szerint – azért voltak kimondhatatlanok, mert a hatalom rejtegetett titkairól beszélnének. Itt elsődlegesen nem a kommunista diktatúra alatt az állam által ideológia nevében elkövetett erőszakos cselekedetekre (megtorlásokra, deportálásokra, merényletekre, koncepciók perekre) gondolok, sokkal inkább a Kádár-korszakban aranykorát élő titkosszolgálati és más pártszervek diszkriminációs tevékenységeire, melyek a feltételezett másként gondolkozókat ellenségként, kockázatként és fertőző gócként azonosították, miközben hatékonyan hajtották végre a társadalom atomizálását és az emberek közötti bizalmi viszony aláaknázását. Tanulmányom a rendszer kimondhatatlan titkaként azt a belső meghasonlottságot vizsgálja, melyet az émikus perspektíva metaforájával kívánok megragadni. Kenneth Pike a kultúra nyelvtanát öntudatlanul használó és tapasztalatait a megélt valóság közegében értelmező bennszülött szempontját nevezi émikusnak, amelyet a vizsgált jelenségvilág belső összefüggéseit az egyedi rendszeren kívülre helyező és kidolgozó étikus nézőponttal állít szembe. (37). Értelmezésemben az émikus nézőpont, az alattvalói pozícióba kényszerítettség megélt tapasztalata és e tapasztalat ábrázolása a vizsgált két filmben a hatalom elfojtott, tudattalan rétegeit és kimondhatatlan titkait beszélteti: az államszocializmust fekteti a boncasztalra.

Magyar indiánok, ügynöki tekintetek

Török Ferenc *Apacsok* című filmje a gyarmatosító birodalom és a gyarmatosított őslakosok viszonyaként jellemezi az 1956-os forradalmat követő kádári konszolidációs időszakát. Ugyanakkor a film narratív keretét és tematikai fókuszát a kortárs jelen teremti meg, ahol az unokák, Török saját generációja szembenéz a nagyszülők korosztályának traumáival. A két nemzedék tudás- és tapasztalatbeli különbségei eltérő identitás- és emlékezetpolitikai stratégiák mentén határozzák meg a múlttal kialakított viszonyt. A fiatalok egy árulás-narratívával (Horváth elárulja legjobb barátját és bizalmasát, Szoboszlait) értelmezik és teszik jelenvalóvá a múltat, míg a nagymama-figura az önmagára kényszerített amnéziával távolítja el és egy meseszerű beteljesedés-fantáziával helyettesíti azt. Az *Apacsok* – a történelem hordozta episztemológiai korlátokra gazdagon reflektáló filmként – egyfelől a szembesülés, másfelől az emlékezés traumatikusságát emeli ki.

Az ügynöktörténetek, ami az *Apacsok* cselekményének középső, leghangsúlyosabb egységét is adja, általában a pszichológia realizmus cizellált poétikáját követve ábrázolja a döntések és cselekedetek mögött húzódó motivációk, meggyőződések, elbizonytalanodások, pálfordulások, (ön)hazugságok pszichodinamikáját. Az lelki viszályokat és az egyének közötti konfliktusokat, együttműködési és egymásrautaltsági rendszereket Török nagy hitelességgel és feszes dramaturgiával ábrázolja, sőt a tartótiszt személyes motivációjával Horváth beszerzése (tudniillik maga is forradalmárként vett részt az 1956-os eseményekben, amiről egy kompromittáló fénykép is készült) arra is rávilágít, hogy a hatalom soha nem teljesen személytelen nyomásgyakorlás. A film kétosztatúságokon alapuló rácsozatként beszél a rendszerről, amelyben vannak megfigyelők és a megfigyelték, megfélemlítők és megfélemlítettek, elnyomók és elnyomottak, a tudás készítői és annak kiszolgáltatottjai, ugyanakkor ezeket az ellentétpárokat nem absztrakt fogalmakként, hanem az életvilág közegében, helyi értéküket hangsúlyozva ragadja meg. A tartótiszt alakja például a marginalizáló és kriminalizáló diskurzus gyakorlójaként az elnyomó és megfélemlítő hatalom képviselőjeként jelenik meg, ugyanakkor identitásának egy része maga is a rendszer ellensége és szó szerint elnyomott, elfojtott. Jellemének pszichológiailag érvényes ábrázolása járul hozzá ahhoz, hogy a rendszer – későbbiekben kifejtendő – belső meghasonlottságának legyen az allegóriája. A vele szemben álló indiánok hasonlóképpen allegorikus olvasatban válnak őslakosokká, a félgymati helyzetbe kényszerülő ország szabadságvágyó polgárainak jelképévé. Török filmje nemcsak az államszocialista rendszer igazságtalanságáról rántja le a leplet, amikor az indiánok megalapozatlan viktimizációjáról mesél. A film közel egyötödét lefedő kihallgatás-jelenetben bepillantást kapunk a megbélyegző diskurzus természetrajzába. A szóban forgó jelenetben két személy vallatja Horváthot, elsőként az ÁVO-s hadnagy próbál vallomást kicsikarni a férfiből. Ő az ötvenes évek nyíltan agitprop kurzusfilmjeinek és imperialista hatásokat taglaló filmhíradóinak retorikáját visszhangozza, feladatának pedig a szocialista társadalmi berendezkedéstől idegen, rendszerellenes eszmék, csoportok és személyek ideológiai alapokon történő

delegitimizálását tekinti. A Szervét Tibor alakította második kihallgatótiszt egy új belügyes/kémelhárító generáció képviselője, stílusa behízselő, együttérzést tett az indiánozással, amint alábbi mondata sugallja: „Segítsen már nekem megmenteni az apacsokat.” (36:26) Az együttműködés konkrétan az ügynöki megbízatás elvállalását jelenti, ugyanakkor Horváthot indiánként szólítja meg és ad a férfinek lehetőséget arra, hogy reménybeli jelentéseivel tevőleges szerepet vállaljon azoknak a narratíváknak, tudásoknak és szemiotikai rétegeknek a kidolgozásában, amelyek olvashatóvá teszik az „indiánosdi” értelmét, vagyis azokat a szemantikákat, amelyek a normától különbözőként és idegenként alkotnak fogalmat a közösségről.

Az *anBlok*k folyóirat 'Megfigyelési ügyek' című tematikus száma fontos adalékokat kínál az államvédelmi hatóságok indián-képéről². Úgy gondolom, hogy az alábbiakban idézett tanulmányok a legteljesebb mértékben a foucaultianus archeológia szellemét követve rekonstruálják azoknak a tudásoknak a terét, amelyek identitásformáló hatásúak voltak az államszocializmusban.³ Horváth Kata megfogalmazásával összhangban az indián Török filmjében is „[o]lyan felület, amely világok sokaságába vezet bennünket: megjelenít gyerekkori képzeteket és tudományos fantáziákat [...], ugyanakkor utal cserkész- és úttörőmozgalmak indián-imaginációira, felidézi a „klerikális-irredenta” összeesküvés rémképét [...], és persze a kivonulás lehetőségével kapcsolatos képzeteket egy diktatúrában. (31) A népi demokráciában indiántollas, mokaszinos, Tipiket állító személyek motivációiba a hatalmi szervek mindenbe behatoló tekintete politikai tartalmakat olvas bele, ezzel is bizonyítva szándékát, hogy politikai szféraként felügyelje az életvilág egészét. Ugyanakkor a megfigyelés nem bizonyítékgyűjtés céljából folyt, politikai kockázatok ismeretének hiányában az államvédelem legfeljebb potenciális és kategorizálatlan ellenséget látott az indiánozó csoportokban. Ahhoz, hogy hathatósan fel lehessen lépni velük szemben, politikai ellenséggé kellett őket nyilvánítani. Az indiánozás átpolitizálása – a kihallgatások és a beépített zárkaügynök jelentéseinek dokumentumaiból jól kiolvasható módon – a Borvendég Deszkáss Sándor (Fehér Szarvas) ellen 1963-ban folytatott nyomozás során történik meg. Borvendég annak tudatában működik együtt a hatóságokkal, hogy az 1963-as márciusi amnesztia eltörli az államrend megdöntésére irányuló szervezett összeesküvés bűnét, vagyis a vádemelés elmarad, így az eljárás ellene (és több társa ellen) ítélet nélkül megszűnik. A népi demokrácia történetében kevés az ítélet nélküli koncepció per, akárcsak az olyan, amely nem előre lefektetett forgatókönyv szerint zajlott. Éppen ezért érdekes az eljárás Kovai Melinda által érzékletesen jellemzett vetülete: „[a]z „Indiánok” fedőnevű ügy lezárása egy olyan „koncepció per”, ahol a „koncepció” a hatóság és a gyanúsított közös nyomozása során jön létre: a kollaboráció maga a nyomozati eljárás, a végeredmény pedig az egyén és a

² A folyóiratszám szerkesztője és szerzője, Kovai Melinda, az *Apacsok* stáblistáján indián szakértőként szerepel.

³ Szabó Elemér jelen kötetben közölt *Apacsok*-olvasatában a hatalom mikrofizikájának Foucault jellemezte működését követi nagy alaposággal végig a filmben, azt ahogy „a hatalom által álcázott, leplezett regionális »csaták« emlékényagát, mondhatni »indián tapasztalatát« működteti, lokális diskurzusra figyelő archeológiaiaként, az uralkodó diskurzust megkérdőjelező, a periférikus helyi tudások taktikai »játékba küldésének» példájaként”. (131)

hatalom „közös igazsága”. (Kovai 41) De vajon a vádemelésig el nem jutó ügybe miért éri meg ennyi energiát fektetni? Fontos részletnek tűnik az, hogy zavaros helyzetének nyomása alatt⁴ és kihallgatótisztjei ösztönzésére Borvendég nyilvános önvallomásokat ír, szám szerint hármat. Az elsőben egy regénytervet („Indiánfőnök”) részletez, amelyben nyíltan tagadná meg korábbi írásainak nacionalista felhangjait, a másodikban valódi indián törzsfőnöknek láttatja magát, Fehér Szarvasnak, aki az észak-amerikai indián őslakosok eszméit és értékeit terjeszti Magyarországon, és aki a zárkaügynök sejtése szerint amerikai kém. A kihallgatók nem tudnak azonosulni egyik változatban felvázolt indián-koncepcióval sem, ezért készítenek Borvendéget a további „önvizsgálatra”. A harmadik narratívában az indiánt és az ellenforradalmárt eljátszott szerepekként, a valóságtól – jellemhibája okán – menekülő ember álarcaiként jellemzi Borvendég, vagyis az írói kreativitásban és a másik kultúrával való találkozásban kiteljesedő identitást egyaránt fikcióként jeleníti meg.⁵ Kihallgatói akár reakciós tevékenységében (első narratíva), akár kémtevékenységében (második narratíva) megtalálhatták volna a per alapjául szolgáló koncepciót, mégis, az önmaga előtt is szerepeket játszó csalóban az önazonosságától megfosztott, otthontalan identitásban (a harmadik narratíva) letek rá az indián(ozás) releváns (megfelelő szemiotikai hálóval rendelkező) fogalmára. Kovai további szempontot kínál e fogalom vizsgálatához: „[a]z önvallomás ki nem mondott konklúziója szerint tehát a hatalom minden kritikája megoldatlan személyes probléma, akinek gondja van a rendszerrel, az valójában neurotikus. Az ellenállás így soha nem lehet politikai.” (Kovai 50) Ez a felismerés vezetheti az *Apacsok* Tartótisztjét is, aki megtagadja ötvenhat szellemét és – mint minden normális ember – már csak kommunizmus igazságában és építésében hisz. Vajon ez az igazság ugyanabból a fajtából való, amire Horváth zsarolásának kulcsmondatában utal: „az igazság az, amit az emberek elhisznek”? (39:17) A normális és normatív viselkedés társadalmi igazságként történő felmutatása egy olyan értelmezési aktus végpontja, amely már eleve devianciaként és ellenségként konceptualizálta az indiánt, és, amely nem bizonyosságot, hanem írásos bizonyítékot akart szerezni arról, hogy az indiánozás a patológikus másság, a megzavarodott személyiség tere.

A klinikai diskurzus hatáskörébe utalt emberek felmentést kapnak egy gyanú alól, de viselkedésükre nyomban egy új jelentéstorzító szemiotikai mezőben keres magyarázatot a karhatalom. Más szavakkal: a gyanús identitások és terek diszkurzív meghamisítását, mint a népi demokratikus kormányzási filozófiában központi helyen szereplő stratégiát politikai szándékok vezérelték még akkor is, sőt leginkább akkor, amikor bizonyos jelenségeket depolitizált. Pontosan ezt szolgálja Borvendég harmadik „önvallomása”, az „indián” veszélytelen fogalmának és a politikai cselekvésképtelenség hozzá tartozó terének megkonstruálása. Kovai összegzésében: „[a] hatalom számára látható aspek-

⁴ A zavarodottság – az *Apacsok* Tartótisztje számára ideális munkakörnyezet, mert mint mondja, „abból ki lehet indulni” (22:37)

⁵ Mindhárom önvallomása kollaborációs készségről tanúskodik, de talán fontos részlet, hogy nem megalakulásból, hanem orvosi pályára készülő fia sorsát szem előtt tartva működik együtt a hatóságokkal (Gergely 301).

tusának, a kihallgatóknak írt önvallomásokban tehát az „indián” és a „forradalom” egyaránt olyan nem létező helyek, ahol Borvendég személye valódivá és politikaivá válhatna. Mivel ilyen hely nincs (mert Borvendég valójában nem indián, és még csak nem is látott élő indiánt, ahogyan 1956-ot sem „látta”), a politikai értelemben vett autonómia is illúzió, a vágnak „valójában” nem is lehet politikai vonatkozása.” (50) Legyen szó akár depolitizáló aktusról, akár a klinikai diskurzusba helyezésről, a koncepcióból kiinduló olvasás és látás hatalmi konstrukció, ami mindvégig a láthatatlanságra kényszerítés politikai stratégiáját érvényesíti. Az indián tér láthatatlansága, ami a természeti környezet földrajzi elrejttségének éppúgy köszönhető, mint az e térben kiteljesedő idegen kulturális nyelvtannak (a szokatlan ruháknak és kiegészítőknak, furcsa szokásoknak és viselkedéseknek), csak részben szűnik meg: e tér koncepción kívül eső, megfigyelést nem igénylő valósága rejtett marad. Ezt a tanulságot szűrhetjük le Borsányi László indiánózó, később antropológus és indiánkutató operatív ügynöki tevékenységéből, ami az „Indiánok” per vizsgálati szakaszában történő beszerzés után kezdődött és évtizedekig tartott. Borsányi hatalmi érdekeket szolgáló jelentéseiben a közösen kidolgozott koncepció legitimitását volt hivatott fenntartani, egy normatív szempontrendszerben és jelentéshorizonton tehette csak láthatóvá a megfigyelésre kijelölt közösséget. Éppen ennek a vakságra ítélt tekintetnek a működtetése miatt kerül ellentmondásba későbbi antropológusi identitásával.

Török filmjében Horváth, a zebegényi Apacs törzs varázslója a besúgó, aki a nagymama narrációja szerint „jól értette a tüzek vizek és szellemek nyelvét” (07:07) és, aki angol nyelvtudásával, valamint a szakirodalom tanulmányozásával talán Borsányinak – a tudományos „indiánózás” és a Baktay Ervin orientalista által képviselte irányzat elkötelezettjének – az alteregója. A párhuzam mellett szóló másik érv Horváth beszerzésének körülménye, ami összezseng Borsányi valós tapasztalataival⁶, továbbá az a tény, hogy beszerzésük után nem sokkal mindketten felhagytak az indiánózással. További hasonlóság a két személy között az is, hogy akárcsak Horváth, Borsányi is a nyolcvanas évek elején, már kulturális antropológusként jut el Amerikába, ahol terepgyakorlaton tanulmányozza az indiánokat, majd hazatérve a résztvevő megfigyelés módszerének hazai szószólója lesz. Persze Horváth – felesége szentimentális narratívájával ellenben – nem jut túl a keleti parton, hitehagyott alkoholistaként képtelen megtestesíteni az idealizált indián-képet, és ez a romantikus „indiánózás” útját követő Borvendég sorsát idézi. Ő az, aki *A szikláshegyek varázslója* címen indián regényt írt, és aki az 1930-as évek cserkészmozgalmában szerzett tapasztalatait szerette volna kamatoztatni az Úttörők Szövetségében, de a fentebb vázolt perben írt önvallomásában önmagát labilis személyiségként, álarcok mögött bujkáló neurotikusként jellemzi. Ezzel minden gyakorlati esélyét eljátszotta arra nézvést, hogy az úttörőszervezeten belül, a fiatalok

⁶ Borsányit a Borvendég-ügyben először tanúként hallgatták ki, de később magát is államellenes szervezkedéssel vádolták, melyet a ma már ismert alkuval váltott ki. Beszerzését traumatikus emlékként idézi fel: „[k]aptam tehát időt arra, hogy ott, egymagamban eldönthessem, mit is szeretnék: az életcélokat megvalósítva indiánkutatóként, vagy céltvesztetten, börtönviselként, erkölcsi bizonyítvány nélkül leélni a hátralevő életemet.” (Borsányi 65)

morális nevelésének és a közösségi kötelekek erősítésének céljából újrakonozta az indiánózást. Az ügynökként Borsányi, az emigrációban Borvendég sorsát megidéző Horváth alakja mélységében rajzolja meg a magyarországi indián diszkurzív terét; nemcsak annak múltját, de jelenét is. Az *Apacsok*ban Horváth unokájának emlékezetpolitikai álláspontja például a Horváth Kata által megfogalmazott erkölcsi kétségeket visszhangozza.

Fontos adaléknak tűnik, hogy az *anBlok*k lehetőséget kínált Borsányinak is a megszólalásra, aki a személyes autonómia sérthetlenségét tagadó és a hatalmával minden tekintetben visszaélő parancsuralmi rendszer áldozataiként jellemezte a valahai besűgőket. A szakmai hitelességét firtató felvetéseket azzal válaszolja meg Borsányi, hogy az ügynöki feladatokat ellátó, „kijelölt megfigyelést” végző (Borsányi 67) személyt nem lehet egy lapon említeni a résztvevő megfigyelés módszerét alkalmazó antropológussal, a retrospektív ítélkezést pedig a kiszolgáltatottság megélt tapasztalatának hangsúlyozásával, az államszocialista életvilág émikus perspektívába helyezésével utasítja vissza. Török filmjében gazdagon jelenik meg az émikus perspektíva, az indiánok civilben zajló beszélgetéseiben, a beszerzés jelenetében, leghangsúlyosabb módon mégis a nagymama azonnali amnéziájában, aki azonnal töröl minden információt ami férje kettős életére vonatkozik. Az erkölcsi ítélkezés szükségét hangoztató és a múltat étikus nézőpontból ismerő unokák generációja számára talán nem is annyira a titkosszolgálattal kollaboráló nagypapa, hanem a nagymama „émikus vaksága” a legkevésbé elfogadható, mert ennek hiányában a hivatalos, hatalmi forgatókönyvek, a láthatatlanságba kényszerítő megfigyelés narratívái emlékeznek csak a múltra. Aki tehát hallgatásba menekül, ezek által ítéltetik meg. Ennek értelmében bár elfogadhatjuk Borsányi érvelését, miszerint a hatvanas évek végétől az államvédelmi szervek maguk is arculat- és szemléletváltásra kényszerültek és saját identitásukat keresték egy önmagával egyre inkább meghasonuló hatalmi szerkezetben, azt mégsem állíthatjuk, hogy a kémhálózatépítés szerepe megváltozott volna és a hivatalos társadalompolitikai irányelvek (tilt/tűr/támogat) napi szinten változtak volna. Az operatív eszközökkel szerzett információk a másként gondolkodók (mint politikailag veszélyes elemek) kategorizálására, megbélyegzésére, megfélemlítésére és likvidálására szolgáltak, nem pedig viselkedésük tudományos vizsgálatára, gondolataik elemzésére. A népi demokrácia beépített ügynökei nem egy másik kultúra megértésre lettek szerződötve, hanem a kulturális másik elnyomását biztosító információk megszerzésére. Figyelembe véve a Kádár-rezsim harcát 1956 emlékével, az ennek részét jelentő kollektív amnéziára alapozott emlékezetpolitikát, melynek személyes megképződését az *Apacsok* nagymama-figurájának napjainkig tartó némasága példázza, a másik elfojtása meglehetősen sikeresnek bizonyult. Az amnéziát és a nyomában születő fedőnarratívát a Kádár-korszak egészét átfogó émikus nézőpontnak tekintem, a emlékezet szabadságról az illúzió-valóság javára lemondó identitásbeli meghasonlottság tapasztalatának.

„Ha nincs indián, mi van helyette?”

Borvendég értelmezői forgatókönyveknek tekinthető „önvallomásos” narratívái, valamint Borsányi jelentései egyaránt az indián tér hatalmi és külsődleges – étikus – perspektívából történő szemiotizálását teszik olvashatóvá. E két személynek köszönhetően sokat megtudhatunk arról, miért volt fontos az ÁVH számára megérteni az indiánozást, arról viszont szinte semmit, hogy az indiánozó számára miért volt fontos, illetve mit jelentett megélni a marginalitás önkéntesen választott identitását és kultúráját. Török kortárs alkotását leszámítva Erdélyi János és Zsigmond Dezső *Indián tél* című filmje tesz közvetlen kísérletet az indiánozással együttjáró szegregáció ábrázolására. A vidéki kisváros társadalmi térképén Tamás éppúgy peremre szorultán él, mint a könnyűvérű roma feleség, az értelmiségi tanár, az elmebeteg barát és a politikailag üldözött arisztokráciát képviselő öregasszony. Szociális közegét ők és a gyerekek jelentik, akiknek hősieg-zgotikus történeteket mesélve megkonstruálja saját – irodalmi és más mediális imaginációk formálta – indián-identitását. Tamás szubkulturális elzártágban, lelki magányban, kiközösítettségben és megbélyegzésben tetten érhető peremtapasztalata egy elnyomó politikai rendszer émikus tapasztalatát fejezi ki és érvényes mindazokra az autonómiára törekvő életmódokra és kezdeményezésekre, melyek a népi demokráciában hivatalosnak és legitimnek tartott alapelvektől, értékektől és attitűdöktől különböztek: más terekben, identitásokban és csoportdinamikában nyerhettek csak kifejezést.

Az indiánozás kulturális terét és az indiánozó identitását belülről letapogató émikus tapasztalat az étikus tudás másikkaként, annak árnyékkaként jelent meg. A hatalomnak megfelelt az indián árnyékként való jellemzése, mely egyszerre hangsúlyozta annak homályos, mégis idegen és fenyegető voltát; választ adott továbbá arra a kérdésre, hogy miért kell láthatatlanságba kényszerítő megfigyelő-struktúrákat bejuttatni ebbe az árnyékvilágba. Mindenekelőtt azért, mert ami az irányított megfigyelés során nem mutatkozhatott meg, ami megmutathatatlan és konceptualizálatlan maradt az indián térből, az a hatalom számára nem létezett. Nem úgy a megfigyelték számára. Ha őket is megkérdezzük e tér jelentéseiről, vagy egyszerűen arról, hogy mit kaptak az indiánozástól, valószínűleg nem egyenválaszokat adtak volna, melynek hiánya már önmagában jelzésértékű és a passzív ellenállás tünete a gondolkodást és viselkedést homogenizálni kívánó egypártrendszerben. A romantikus indiánozásban idealizált színezettel megjelenő, de a hétköznapiokból hiányzó közösségi lét iránti sóvárgás, az életidegen és traumákkal teli szocialista életvilágból való elvágyódás érzését pontosan fogalmazza meg az *Apacsok*ban Horváth: „Ha nincs indián, hova mész? Bemész a munkahelyedre, ülsz egy széken, nézed a falat, aztán hazamész. Vagy beülsz valahova. Egyedül vagy nem egyedül. De ülsz mindenhol, és bámulod a falat. Vagy kirándulsz Hévvél. Aztán hazamész és lefekszel. Ha nincs indián, mi van helyette? Semmi.” (01:06:40–01:06:57) A monotóniától, magánytól és bezártságtól elsivárosodó élet mondatait az államszocialista posvány átfogó leírásának tekinthetjük. A külföldi kiutazások lehetetlensége a más világok megismerését illuzórikus vággyá csökevényesítette és a szovjet mintájú zárt társadalom kulturális elszigeteltségét erősítette. A vasfüggöny mögött az utópikus

szocializmus vakablakai mögé zárt proletárok talán új perspektívák után vágyva, új közösségi és spirituális tapasztalatokat kínáló szimbolikus tereket keresve választották az „indiánt”. A népi demokrácia beteljesítetlen jóslata a forradalmi proletárközösségek „történelmileg szükségszerű” hatalomrajutásáról, a társadalom hamis egalitarizmusa, valamint az élet minden területét megkeserítő paternalizmus és cinizmus alternatívájának tekinthetjük az „indián” teret, melyet a kulturális sokszínűség (törzsek szerinti diverzifikáció), a közösségi tulajdon tisztelete és védelme, a kollektív próbatételek, a közös döntéshozatali mechanizmusok és a spirituális együttlét szervez a mai napig. A marginalizációs mechanizmusokat és stratégiákat diskurzusba foglaló hivatalos koncepcióval ellentétben az indián kulturális és társadalmi jelentései nem a szocializmus történelmi alternatívájának tartott liberális demokrácia (a marxista diskurzusban imperialistaként és kapitalistaként aposztrofált) értékrendjét legitimálta, hanem pontosan azt, ami a proletárdiktatúra alapját szolgálta volna. Amikor a diktatórikus hatalom nyugatbarát (hovatovább amerikai) hatások közvetítőjeként támadta az „indiánt” – mint teszi az *Apacsok* kihallgatás-jelenetében –, valójában saját démonaival, feladott és elárult eszmei gyökereivel harcolt. Az indiánidentitásban megképződő proletár – avagy a „proletárindián” – nem csupán az északi amerikai történelmi közösség, mítoszok és kultúra iránti kötődésében, hanem a közösségformáló erők eredetéhez történő visszavágyódásban teszi olvashatóvá a hatalom tudattalanját. Az indián tér konceptualizálatlan és megmutathatatlan jelentései a népi demokrácia mélyen elfojtott meghasonlottságát és félelmeit hordozzák. Az indián kivonulási vágya a meghasonlott hatalom és a kiüresedett hétköznapi tereiből pusztá vágyként is fontos tünet: a közösség iránti őszinte elköteleződés igényét teszi olvashatóvá.

„Ez az ember azzal nem számol, hogy részünkről a bizalom megszűnt?” – a felcsúti eset

Az indiánok szubkulturális terének felügyelete a hatvanas évek végétől arról tanúskodik, hogy a kádári konszolidáció a diktatúra más eszközökkel való folytatása volt. A társadalom- és kultúrpolitikai enyhülés és konfliktuskerülés mellett a konszolidáció leglátványosabb eredményei a gazdaság, azon belül is a szocialista mezőgazdaság területén jelentkeztek. A hatvanas évek végén meghirdetett Új Gazdasági Mechanizmus az agrárszektorban, azon belül a termelőszövetkezetek életében jelentős változásokat eredményezett: a kiegészítő tevékenységek révén bővült a nem szigorúan mezőgazdasági beruházások volumene, a jobb kapacitás-kihasználással javult a versenyképesség és megerősödtek a munkaigényes ágazatok. Varga Zsuzsanna az agrárimport leépítésének érdekében foganatosított pragmatikus problémakezelés következményének tekinti a téveszek teljesítményjavulását, ami ugyanakkor szakmai lobbiharcokat eredményezett a központi és területi pártapparátusban. A szocialista iparosításban kulcsszerepet játszó munkások ideológiai privilégiumaira támaszkodó lobbis jobbi érdekérvényesítő pozícióját kihasználva maga alá gyűrte a mezőgazdasági érdekcsoportokat, ami az agrárium

elleni boszorkányüldözéshez és a több mint ezer tsz-elnök ellen indított koncepció perhez vezetett. (600–2) Annak nyomán, hogy, egyfelől, „az állampárti rendszerben az érdekek nyílt ütköztetésére nem volt lehetőség” (602), másfelől, mert ezek a csaták tisztán gazdasági észérvekkel nem voltak megvívhatóak, a nehézipari lobbisták támogató államapparátus ideológiai síkra terelte a konfliktust. A társadalmi érdekekre történő hivatkozás komoly ideológiai támaszt jelentett az állami és szövetkezeti tulajdon egyértelmű megkülönböztetésekor és az előbbi fontosságának hangsúlyozásakor. Az államapparátus legmagasabb szintjéhez kötődő korabeli jegyzőkönyvekben Varga az ideológiai nyomásgyakorlás számos példájára bukkan. Az ipari szférából kiemelkedett káderek számára elfogadhatatlan volt, hogy a szocialista Magyarország építésének törzsgárdáját jelentő ipari dolgozóknál többet kerestek a szövetkezeti alkalmazottak, ami nagyban hozzájárult a termelőszövetkezet felé irányuló munkaerő-vándorláshoz. (603–4) A társadalmi konfliktusok kiéleződésétől rettegő kormányzati szereplők – a párt reformkommunista szárnyát visszaszorítva – a gazdasági liberalizáció lefékezésével mellett döntöttek.

A téveselnökök ellen irányuló boszorkányüldözés és a nemzetgazdasági racionalizálást ígérő Új Gazdasági Mechanizmus felfüggesztése közötti kapcsolat mégoly kivonatossá felvázolása azért elengedhetetlen, mert ebben a viszonyban képződik meg az erkölcstelen, önző és törvénytelen elnökök koncepciója. Gazdag Gyula és Ember Judit *A határozat* című filmje a koncepció per háttérében álló koncepció kidolgozásának folyamatába avat be a Felcsúti Új Élet Termelőszövetkezetben történt események példája alapján. A Ferenczi József elnök leváltására tett kísérletek dokumentálásával a rendezők egy általános érvényű esettanulmányban foglalják össze a járási bizottsági értekezleteken, téveselnökségi ülésen, pártszervezeti taggyűlésen és termelőszövetkezeti közgyűlésen elhangzottakat. Az államapparátus és a gazdasági szervek valós tereiben szinte láthatatlanul mozgó kamera émikus perspektívából mond el egy, a hatalom számára elfogadhatatlan történetet. A filmet tizenkét évre dobozba zárták, Gazdag Gyula a televízióban, a Balázs Béla Stúdió vezetésében és az Objektív Stúdió Művészeti Tanácsában végzett a kultúrpolitikával rendre konfrontálódó alkotótevékenységet, Ember Judit pedig „a legnagyobb betiltott magyar filmrendező” lett. (Szilágyi 51) *A határozat* nem arról mesél, ahogy a járási szintű államapparátusnak a szövetkezeti tagokkal (és feltételezhetően a népi ellenőrzési szervekkel) összefogva sikerül a népgazdaságot károsító korrumpált elnököt leleplezni és megbuktatni, hanem a szövetkezeti demokrácia elleni támadás erőszakosságáról és Ferenczi visszahívásának kudarcáról.

Ember és Gazdag az alsó hatalmi szintek jellegzetes és helyenként mesébe illő bürokratikus típusainak verbális megnyilatkozásait, gesztusait és játzsmaikat, a hivatalos retorika bábszónokait helyezik előtérbe, gyakorlatilag azt a diszkurzív teret ahol az ítélet már azelőtt meghozták, hogy a bűnösség bizonyítva lenne. Játékfilmes hasonlaltal élve *A határozat* mégsem bírósági filmre, hanem politikai krimire hasonlít. Már az első jelentben olyan érzésünk lehet, mintha egy asztaltársaságnyi rendőrt látnánk a harmincas évek Amerikájában, akik éppen azt tárgyalják, hogyan lehet törbe csalni Al Caponét. Az analógia talán távolinak tűnhet, de Ferencziről végig úgy beszélnek a

hatalom emberei, mint első számú közellenségről. „Ez az ember...” – hangzik a film megvetésről és dűhről tanúskodó nyitómondata – „azzal nem számol, hogy részünkről a bizalom megszűnt?” (00:19–00:31) „Az ember”, és hangsúlyosan nem elvtárs, maga Ferenczi, a járási pártbizottság bizalmát elvesztett elnök, aki azért válik problémává, mert bár hajlandó lenne önként lemondani posztjáról, de csak azzal a feltétellel, ha mindezt meghurcoltatás nélkül megteheti. Az első helyszínen egy pártbizottsági vezetői tanácskozást látunk és hallunk, melynek célja a leváltási folyamat előkészítése, lévén „a döntés megvan, a végrehajtás a kérdés” (06:38–06:41). Az előkészítés tétje kettős: egyfelől kidolgozni Ferenczi bűnének (a bűnös téveszelnök) koncepcióját, másfelől, meghatározni azt a forgatókönyvet, amellyel a különböző pártszervek az eljövendő gyűléseken konzekvensen képviselni tudják ezt a koncepciót. A hatalom nézőpontjából az önkéntes döntésből fakadó lemondás és a kollektív akaratot kifejező visszahívás fő különbsége abban rejlik, hogy az utóbbi a szövetkezeti tagság értékítéletén keresztül társadalmi legitimitációt kínál a koncepciónak. Következésképpen a lemondás csak abban az esetben elfogadható pártszempontból, ha Ferenczi nyilvánosan elismeri az okozott erkölcsi és anyagi károkat, valamint a szövetkezet kompromitálásának a bűnét, vagyis ha a lemondás aktusában maga az elnök fekteti le a kriminalizációhoz jogot kínáló alapokat. Ellenkező esetben – érvel Estélyi Gyula, a járási pártbizottság első titkára és a beszélgetés hangadója – a pártbizottság vezetőségének kell ezeket a tényeket feltárni, ami viszont elveszi Ferenczitől a bűnbánat enyhítő körülményét. A bűnösség olyan koncepciója kerül kidolgozásra, ami egyértelmű ideológiai színezettel bír; Estélyi nem véletlenül hangoztatja, hogy pártideológia-ellenes mellékörejek nélküli melléküzemágak és törvényes módszerekkel elért eredmények kellenek Felcsútnak. A bűn átideologizált koncepciója persze nem csak állítja, hogy polgári nézetei miatt veszélyes Ferenczi, de felkínálja számára a megváltást jelentő bűnbánat és ideológiai átnevelés útját is, amihez a párt szabályai szerinti lemondáson és a büntetőjogi következmények vállalásán keresztül vezet az út.

Az itt vázolt álláspontokat hallgató néző nem ismeri Ferenczit, így azt sem sejtethi, vállalja-e az önkéntes bűnbak szerepét vagy visszautasítja a kétes alkut. Ezzel a lehetőséggel a jelenlévők is számolnak, és előkészületeket tesznek arra az esetre, hogy leváltással (pontosabban visszahívással) távolítsák el az elnököt. Ehhez egy precízen kidolgozott forgatókönyvre, a különböző plénumok szoros együttműködésére és az ellenség – Ferenczi – lapjainak ismeretére van szükség. A pártbizottság ezért ragaszkodik ahhoz, hogy az események következő állomásán, a kibővített vezetőségi gyűlésen Ferenczi ismertesse a taggyűlésen elmondani tervezett beszédét és a gazdasági beszámolót, illetve ott kéri meg a párttitkárt arra, hogy egyértelmű véleményt nyilvánítson az ügyben, így adva politikai ballasztot a döntésnek. Szóba kerül továbbá a Ferenczit támogató tagság, mint hátráltató tényező, akit Estélyi szerint szabad szóhoz juttatni: „a párt javasol egy dolgot, megállapít, segíteni próbál neki, ha ez a segítség nem kell, övé a vétőjog, az alapvető titkos szavazás joga, a kézfelemelés joga.” (14:16–14:32) Nyomban azt is hozzászólja, hogy az emberek „kommunista, szocializmust építeni akaró és a szövetkezeti tagságért küzdeni akaró” (14:54–15:00) énjére, a vezető gatzetteit ösztönösen elutasító

igazságérzetére kell apellálni. Az ideológiailag helyes érzések és gondolatok szerepének ilyenet hangsúlyozása ugyanakkor kiegészül egy indoktrinatív narratívával, melynek értelmében a tagság hosszú távon szembesülni fog esetleges elhamarkodott döntésének negatív következményeivel: saját hibáiból tanulva fog a szövetkezeti demokráciához felnőni. Hasonlóan Ferenczi nevelő jellegű megleckéztetéséhez, a termelészövetkezeti kollektívának is felelni kell az ideológia elhajlásért. A bűnös téeszelnök koncepciójából a bűnös termelészövetkezeti közösség koncepciója kerül megalkotásra, melynek jegyében nem nyíltan, adminisztratív eszközökkel, hanem ellehetetlenítéssel büntetik meg a hatalom akarátának és érdekeinek ellenálló személyeket és közösségeket. Bárki is legyen a konceptuális diszkrimináció célcsoportja, a szocialista erkölcs és együttélés szabályrendje képviseli a vádló szerepét.

A film e pontján már pontosan körvonalazódik az államszocialista rendszer természetrajza: *A határozat* annak a hatalomnak a cinikus logikájába kínál bepillantást, amely az emberekért küzd még akkor is, ha ez éppenséggel elpusztításukhoz vezet. A kibővített vezetőségi gyűlés dokumentálásakor Gazdag és Ember az események alakulását egy tágabb plénum előtt és nyitottabb diszkurzív térben követi tovább. Itt a járási hivatal (mint a termelészövetkezet felügyeleti szervének) vezetője egyértelmű javaslatot tesz a politikai bizalmat veszített Ferenczi visszahívására és az irányú reményének ad hangot, hogy az ülés minél több résztvevője tud majd azonosulni a párt akaratával. Indoklásként a későbbi plénumok előtt is elhangzó botrányok kerülnek említésre: a Fisher nevű többszörösen elítélt és prostituáltak futtatása miatt letartóztatott személy alkalmazása a téeszben, a község hírnevének befektetése, a szövetkezeti vagyongátlástalan pazarlása a reprezentációs költségek megemelésével, és végül a párbizottság részéről megfogalmazott kritikák nem megfelelő kezelése. A felszólalások közül ketten is védelmükbe veszik az elnököt: egyikük szerint Ferenczi „nem szolgált rá” a meghurcoltatásra és az aljas, de nevesítetlen összeesküvőkre támad; a másik azt kérdezi felindultan, hogy miért „baltával mennek” neki annak az embernek, aki a termelészövetkezet érdekeit sajátja elé helyezte. Válasz helyett a hivatalos pártvonalat támogatók burkolt fenyegetőzése nyílt zsarolássá válik: a szövetkezet könyvelője bejelenti, hogy a politikai bizalom megvonása a gazdasági szervezet elnökétől azzal a következménnyel járhat, hogy a Magyar Nemzeti Bank megvonja a termelészövetkezetnek nyújtott 10 millió forintos hitelt, amit a tagoknak kell pótolni a működés biztosítása érdekében. A politikai hitelvesztés következményeként komoly gazdasági ultimátumot helyez kilátásba a hatalom, az elnök és a téesz tagságának felelősségét forintosítja. Nem véletlen, hogy ezen a ponton jelenik meg „az ember”, a konfliktusok forrása. Ferenczi egy érzelmileg felfűtött, mégis logikus beszédben pontról pontra utasítja vissza és helyezi kontextusba a vádak: Fishert az egyik vádlója, Szűcs elvtárs vette fel a céghez, elnöksége alatt a téesz biztosabb megélhetést teremtett a község lakóinak, mint bármikor megalapítása óta, a reprezentációs költségek elenyészőek a működési összköltségekhez képest, azokból törvénytelen kifizetések nem történtek, a pártbizottság pedig mindenben támogatta korábban, érthetetlenül áll pálfordulásuk előtt. A gazdasági retorziókat üres megfélemlítésnek, koholmánynak nevezi és a szövetkezeti demok-

ráciát védő törvények lejáratásával, valamint rosszindulatú hangulatkeltéssel vádolja a községi pártszervek jelenlévő képviselőit. Hasonló vehemenciával utasítja vissza a sajtó lejárato kampányát is, szemenszedett hazugságoknak nevezi a médiában terjedő híreket. Zárószavai – „szennyesen, piszkosan ebből a szövetszövetkezetből nem megyek el.” (33:34–33:36) – azt sugallják, hogy nem csak az ellene irányuló koncepció perrel, de a lejáratására kidolgozott diszkurzív stratégiákkal (a koncepcióval) is tisztában van.⁷

A film következő helyszínén, a termelőszövetkezeti-községi pártszervezeti taggyűlésen, az ügy többé-kevésbé a már bemutatott szereplők részvételével, ismerős érvek és érdekek mentén folytatódik. A vádak mindenki ismeri, a megfélemlítés egy új taktikai eleméről mégis érdemes néhány szót ejteni. A taggyűlésen bemutatott vezetőségi zárszámadási beszámolót az a kritika éri, hogy nem tér ki a téves éves életének és problémáinak bemutatására, pártkritikai szempontból nincs benne kellő vetület, vagy, ahogy az egyik hozzászóló megállapítja „nincs eléggé kipolitizálva.” (42:38) Ferenczi politikai ügyekben való járatlanságát a tagok elnézik (a tartalmilag hiányos beszámolót ugyanis elfogadják), sőt egyesek felháborodottan teszik szóvá a kritikák utolsó pillanatban történő megfogalmazását, és rosszindulatú vájkálódást látnak a kifogások mögött. A hatalom koncepciója mégsem ebben az elkeseredett diszkriminációs stratégiában sérül leginkább a gyűlés során, hanem két másik hozzászólás következtében. Az első erkölcsileg méltatlannak nevezi a Ferenczi visszahívását kezdeményező pártszervezeti határozatot, a téveselnök gazdasági eredményeit, pragmatikus szemléletét dicséri, és a folytonosság mellett kardoskodik. Véleménye szerint az ipari tevékenységeket folytató melléküzemágak népgazdasági érdekeket szolgálnak, amennyiben a jól működő szövetkezetek helyben tartják a különben elvándorló munkaerőt, lecsökkentik az ingázók számát és a vidék gazdasági felzárkózását ígérik. Mindazok a pozitívumok említésre kerülnek, amelyekkel a Fehér Lajos vezette agrárlobbi a felsőbb pártszervek előtt érvelt a mezőgazdasági reform fenntartásáért, ugyanakkor itt mégsem egy miniszter, hanem egy munkásember valós társadalmi tapasztalata beszél és mondja azt, hogy a szocializmust pragmatikus szemlélettel és racionális gazdasági alapokon, semmint ideológiai populizmussal lehet felépíteni. Mindez komoly kételyeket vet fel a koncepció kulcselemét jelentő erkölcsi ítélet vonatkozásában. A másik hozzászóló, egy nyugdíjas tévesztág kérdése – „mi fog történi a párttal” (57:08), ha a közgyűlés Ferenczi maradása mellett szavaz – nem kevésbé érzékeny területet érint: egy átpolitizált koncepció esetleges társadalmi megbukásának következményeit firtatja. Válasz helyett egy dogmatikus és paternalista utasítás hangzik el: „a párt határozata minden

⁷ Stóhr Lóránt jelen kötetben közölt tanulmányában a mezőgazdaság modernizációja (a földtulajdon kollektivizálása) kapcsán felmerült ideológiai konfliktusok vonatkozásában elemzi Kósa Ferenc *Tízezer nap* című filmjét, a két címszereplő, az idősebb és fiatalabb Széles István konfliktusát. Az apafigura kapcsán így fogalmaz: „[szimbolikus] öngyilkossága kisbirtokos parasztként és feltámadása TSZ-elnökként az identitásválság metaforikus történéseként is olvasható” (88) *A határozat* egyértelműen eltávolodik az ideológiai átnevelődés Kósánál vázolt narratívájától, kifordítja annak logikáját, mely szubverzív gesztus megragadásához elég átfogalmazni a Stóhr-idézetet. Vagyis: Ferenczi TSZ-elnökként történő bukásával párhuzamos erkölcsi felemelkedését a paternalista alapokon nyugvó államszocializmus identitásválságának metaforikus történéseként olvashatjuk.

párttagra kötelező, magyarul mondva, ha tetszik, ha nem, a párttagnak a párt határozatait és a felsőbb szervek határozatait végre kell hajtani.” (01:00:16–01:00:28) Az üzenet egyértelműsítéseként pártfegyelmet helyeznek kilátásba a rossz irányba szavazók számára, ami üres és elkeseredett megfélemlítésnek tűnik annak ismeretében, hogy titkos szavazással döntenek a személyi kérdésben.

Államszocializmus a boncasztalon

A koncepció számára a közgyűlés jelenti a végső megmérettetést, amennyiben a társadalmi nyilvánosság terében kell helytállnia és bizonyítania megalapozottságát. A pártszervek stratégiája ez esetben is a marginalizáció és a kriminalizáció: nyomozás alatt álló bűncselekmények (hanyag kezelés és más gazdasági visszaélések) övezik Ferenczi tevékenységét, aki morálisan rontotta a termelőszövetkezet tekintélyét. A téveselnökök elleni ekkor még gyerekcipőben járó és pártatlannak nem nevezhető országos lejárató kampányt is felhasználva a hatalom képviselői a sajtóban megjelent híradásokat idézik saját igazuk bizonyítására. A falu meghurcolásának és megbélyegzésének elsőrendű felelőseként a Fischer nevű alkalmazott mellett Ferenczit nevezik meg. A szavazás előtt a járási pártszervek képviselői egy korábban kevéssé hangoztatott vádat is megfogalmaznak, amikor az elnök magas fizetésére és a családtagjának nyújtott indokolatlan juttatásokra terelik a szót. Ennek a témának a felvetése azt tükrözi, hogy a korábbi plénumok hozzászólásaiból a pártbürokraták megértették, milyen komoly befolyásoló erővel bír az emberek döntésére a jövedelemszint. A magas elnöki bér hangsúlyozásától talán azt remélik, hogy a jelenlévők felismerik Ferenczi nyereszkező, az önérdeket a csoportérdek elé állító énjét és ellene fordulnak. A szavazás előtti utolsó felszólalásban újra elhangzik a komoly csúsztatásokat tartalmazó jóslat: az elnök támogatásával a szövetkezet mindenfajta morális, gazdasági és büntetőjogi felelősséget magára vállal. Ekképpen a téveselnök pozíciójáról szóló szavazást a szövetkezet jövőjéről szóló döntésként állítják be, ugyanakkor azt is sugallják, hogy a szövetkezeti demokrácia akkor működik jól, ha az ideológiai érdeket (a szocialista társadalom különben illuzórikus egyenlőségelvét) a csoportérdek (vagyis a téveszérdek) fölébe helyezi.

A szavazást mégsem a személyek, érdekek és elvek feletti vita, hanem a szavazólapon szereplő ‘visszahívás’ szó teszi emlékezetessé. Burleszkbe illő káoszt és hangzavart eredményez, ahogy a tagok egymásnak magyarázzák a szavazólapon szereplő kulcsszó jelenését.⁸ Ugyanakkor a szavazás kimenetelét ez a körülmény nem befolyásolja érdemben, a tagság az elnök maradása mellett voksol, amit azonnal újabb közjáték követ.

⁸ A jogi nyelvzet és a köznyelv különbségére pontosan mutat rá az egyik idős tévesztag hozzászólása: „olyan érthető szöveggel írt szavazólapokat kérünk, amit minden öreg ismer. Nem azt, hogy visszahívjuk, mert [...] mindenki azt hiszi, hogy ide hívjuk vissza. Arra nincs szükség, mert itt van. Hanem visszahívják az elnöki székéből.” (1:08:07–1:08:27) Érdekes részlet az idézetben az is, hogy míg a visszahívás szó a marasztaló értelemben T/1 raggal, addig a leváltás jelentésben T/3 ragozásban szerepel, jelölve a tévesközösség és párt érdekkülönbségét.

A pártbizottsághoz közel álló járási hivatal vezetője egy nem létező törvénycikkelyre hivatkozva – amely szerint az érvényes szavazáshoz minősített, ⅔-os többség kell – a voksolás megismétlésére kéri a közgyűlést, majd miután leellenőrzik a vonatkozó paszszust, kijavítja magát. Ezzel a koncepció végleg elbukni látszik, kezdődhet a romeltakarítás. A film utolsó jelenetében, a nyitó képsorokból ismerős személyek vitatják meg a sikertelen kezdeményezés tanulságait. Teljes egyetértés mutatkozik abban, hogy nem a koncepcióban, hanem a módszerekben és a taktikában követtek el hibákat, amiért nem tudták bizonyítani a tagság számára Ferenczi bűnösségét, erkölcsi hiányosságait, és a szocialista törvényességgel össze nem egyeztethető vezetői stílusát. „Lépéshiba történt” (1:32:50) fogalmaz egyikük, majd a sikertelenséget azzal magyarázza, hogy visszahívás helyett elég lett volna fegyelmet indítványozni Ferenczi ügyében. Egyetértenek abban is, hogy a hatalmi szervek összehangoltabb együttműködésére és türelmesebb, higgadtabb és magabiztosabb agitációra lett volna szükség, majd megújítják a további bomlasztó munkára és Ferenczi elmozdítására szóló szövetségüket.

De vajon helyesen értelmezik-e az ügybuzgó elvtársak a felettes szervek részéről érkező alábbi bírálatot: „Miért hoznak olyan határozatot, amit nem lehet végrehajtani?” (1:37:07–1:37:08) Nem mégis a koncepcióra és nem a végrehajtásra vonatkozik a dorgálás? Vajon a film betiltása kapcsolatban van-e a kudarcral? A betiltás tényét azért tartom fontosnak, mert bizonyos szempontból *A határozat* legalább annyira hasznára vált a pártvezetésnek, mint amennyire szálka volt a szemében. A tömeges téveszelnőkperek a felcsúti események után egy évvel indultak meg és Varga Zsuzsa kutatása szerint a bűnös téveszelnők koncepcióját a „közérdek rovására érvényesített csoportérdek” (611) koncepciójával összefüggésben dolgozta ki a legfelsőbb pártvezetés.⁹ Gazdag és Ember filmje azt a szoros érdekszövetséget teszi olvashatóvá, ami a nem pártérdekeket szolgáló elnökök és a tagság között jött létre a gazdasági liberalizáció éveitől kezdve, ami törvényes kereteken belül nehezen volt megbontható: pontosan azért, mert kevés behatolási pontot kínált a pártszerveknek. E szövetséget úgy lehetett a szocialista erkölccsel ellentétesnek beállítva kriminalizálni, ha bizonyítást nyer, hogy a téveszelnökök tisztességtelen eszközökkel helyezték előtérbe a csoportérdekeket. A bírósági peranyagokat is tüzetesen vizsgáló Varga Zsuzsanna számos helyen bukkan a „csoportérdekeket ostorozó” (618) megfogalmazásokra, de hasonló mondatok *A határozatban* is gyakran elhangoznak. Talán éppen a filmből ismerte fel a hatalom az erkölcsi (és részben gazdasági) felelősség áthárításában rejlő, a koncepciót megerősítő lehetőségeket. Ennek értelmében a csoportérdeket a közérdekkel szemben érvényesítő elnökkel együttműködő tagság egyfajta kollektív bűnrészességet vállalt, és ezzel vált az ideológiai-politikai diszkrimináció céltáblájává. A „vadászat” ugyanakkor már nem a központi, hanem a helyi pártszervek feladata volt, a nagypolitika mindössze a politikai keretet (a koncepciót) biztosította a stratégiák és taktikák helyi kidolgozásához: ajtó

⁹ Varga értelmezésében az MSZMP Központi Bizottságának 1972. november 20-i ülésén elhangzott Kádár János-beszéd fő üzeneteként a főtitkár azt fogalmazza meg, hogy a szocialista törvényesség védelmében újra kell gondolni a csoportérdek és a közérdek eltorzult viszonyait és minden eszközzel vissza kell állítani a közérdek elsőbbségét.

nyitott, amelyen át a párt alsóbb szervei a helyi viszonyok és rátermettségük függvényében könnyebben vagy nehezebben rúgták ki a rendszeridegennek minősített téveszelnőket.

Véleményem szerint a filmet nem azért tiltották be, mert a pártapparátus kudarcát, az ideológiai alapokon nyugvó koncepció kidolgozásának sikertelenségét ábrázolja, hanem éppen azért került dobozba, mert a koncepció végül politikai jóváhagyással sikerhez vezetett. A film végén szereplő felirat tanúsága szerint 1973 februárjában a szövetkezet tagsága többségi szavazattal leváltotta Ferenczi Józsefet tisztségéből és fegyelmi vizsgálatot rendeltek el ellene, ami a korszakban zajló téveszelnőkperekre is utal. Az eltávolítás a szövetkezeti demokrácia formális szabályait betartva, de egyértelmű politikai nyomásgyakorlásnak és a tagok (a korábbinál is erőteljesebb) megdolgozásának, vagyis a módszerek tökéletesítésének és a paternalista kormányzási filozófia erőszakosságának köszönhetően járhatott sikerrel. Mindez ugyanakkor nem a koncepció megkérdőjelezhetetlen meggyőző erejét bizonyítja, hiszen nem észérvekkel, hanem nyomásgyakorlással befolyásolják a tagokat. A koncepció, véleményem szerint, akkor bukik meg, amikor a közgazdaságilag megalapozott, helyi szinteken meghozott döntéseket, az autonómia-vágyat és a szabad önrendelkezésre irányuló igényt önző, erkölcsileg káros és a közösségi értékrenddel összeegyeztethetetlen mentalitásként jellemzi. A visszahívásra irányuló első, sikertelen szavazás bizonyítéka szerint a szocialista ideológia kereteit feszegető attitűdök nem minősültek bűnnek az emberek értékrendjében. Mindez egy általános érvényű és a betiltással egyenlő tanulság felé mutatott: az államszocialista rendszert politikai és nem társadalmi akarattal tartja életben.

Hasonló konklúzió felé mutat a helyi pártszervezetek vezetőinek filmben látható viselkedése. A visszahívást a legmarkánsabban képviselő csoportnak a tömegmozgalmi érzelmű pártfunkcionáriusok tűnnek, olyan politikai fanatikusok ők, akik a proletárdiktatúra megvalósítására teszik fel életüket. Látszólag. A *határozat* elején és végén látható beszélgetések ugyanis megrendezett, eljátszott, színpadias jelenetek. Ezt sugallja a film lezárása, amikor a „szereplők” mosolyogva a kamerába néznek, Estélyi elvtárs sokatmondóan az asztalra koppint és kimondja a végszót: „Hát...vége.” (1:39:51) Identitásuk performatív voltának ilyenén hangsúlyozása, vagyis a tény, hogy nem az események sűrűjében meglesett, hanem eljátszott magatartásokat rögzít a kamera, egy új értelmezési réteggel gazdagítja az államszocialista viszonyok ábrázolását. A téveszelnök (közérdeknek beállított) pártérdekek szerint megkonstruált képe, úgy gondolom, csak hangsúlyaiban különbözik a pártfunkcionárius – az ideológiában vakon hívó és a társadalom mobilizálását létkérdésnek tekintő ember – portréjától. E képek funkciója azonos: egyik sem a valóságot, pusztán annak látszatát jeleníti meg. A társadalom, ahol a politikai aktivista figurája már csak eljátszott szerepként jelenik meg, egy forradalmi lendületét veszített társadalom. A lendületvesztés okainak feltérképezése túlmutat Gazdag és Ember szándékain, a koncepció perépités társadalmi támogattságának a filmben ábrázolt hiánya ugyanakkor tünetértékű, és azzal áll kapcsolatba, amit Gyáni Gábor a totalitárius rendszerek megszilárdulásának feltételeként ír le: „a modern politikai diktatúrák, melyek kezdetben rendszerint mozgalmi jelleggel törnek

utat maguknak, és csupán egy idő múlva szilárdulnak (konszolidálódnak) államrenddé, akkor már többnyire nem (csak) a politikai fanatikuskok támogatására szorulnak.” (49) A széles tömegbázist a versenyképes gazdaság, a magas jövedelemszintek, a színvonalas szociális és bőkezű jóléti rendszer biztosíthatták volna, pontosan azok az ösztönzők, amelyek maguk is elérhetetlenül távoliak lettek a gazdasági liberalizációs folyamatok kivéreztetésével. A politikai elit, más alternatívát nem találva, a bűnbakkeresés és bozorkányüldözés jól bevált módszereivel a tömegek fanatizálásának útját választotta. A *határozat* tulajdonképpen a tömegbázis nélküli államszocializmus kényszercselekvéseiként ábrázolja a féldiktatórikus eszközöket, a megfélemlítést és magát a koncepciót is, melytől a tömegek mobilizációját reméli, melyek ugyanakkor a sztálinista terror hivatalosan is megtagadott, a közösségi emlékezetben lezárt és feledésre ítélt korszakának módszerei voltak. A hatalom tudatalattijában turkáló és ott totalitárius impulzusokra bukkanó filmként nem kétséges betiltása.

Konklúzió

Az ideológia, a gazdaság, a társadalom, valamint az erkölcsi értékrend átpolitizáltsága nem egységesebbé tette az életvilágot, hanem bomlasztó erőként hatott rá. Milyen az a hatalom – tehetjük fel a kérdést –, amely a bomlasztó tevékenységtől reméli megerősödését és az állampolgárok ellen viselt háborúban ér el győzelmeket? Vagy, második esettanulmányom példájánál maradva, úgy próbál egységesebb szocialista társadalmat kovácsolni, hogy egymás ellen hangolja a különböző gazdasági lobbikat, az ipari munkásokat és a paraszti réteget. A hatalom, amely elnyomja azt, aminek valamikor a felszabadítására tett ígéretet, és ráadásul nem valamilyen strukturális anomália okán, hanem lényegéből fakadó módon, az egy olyan meghasonlott hatalom, amelynek létszükséglete, hogy a társadalom is meghasonlott legyen. A pártállami rendszer émikusz perspektívája a meghasonlottság, az „értékválság és a nyomában fellépő erkölcsi és tudati zavar” (Erdély 389), a terek szétesettsége, formátlansága és gyakori leépültsége, ugyanakkor az identitás egyéni és közösségi létélményét uraló kiábrándultság, az elköteleződésre való képtelenség. A *határozat* az előkészítő beszélgetések, felszólalások, érvelések és viták (vagyis az alapvetően verbális megnyilatkozások) mellett az arcokat, gesztusokat pásztázó, a beszédes feszengéseket és csendeket rögzítő kamerája társadalmi alaptapasztalatként ábrázolja a meghasonlottságot, ahogy teszi a korszak filmjeinek többsége. Még csak nem is feltétlenül önszántából. Gelencsér Gábor alábbi helyzetképe pontosan világítja meg miért vált a meghasonlottság-tapasztalat a filmkultúra kényszerű beszédmódjává: „[a] hivatalos kultúrpolitika [...] fenntartotta a közéletiség elvárásait a filmművészetrel szemben, holott a közéleti szerepvállalást maga korlátozta, illetve tette lehetetlenné.” (29)¹⁰ A hetvenes évek filmművészetének, Gelencsér által kimerítően

¹⁰ Hasonlóképpen jellemzi a korszakot Pólik József is jelen kötetben közölt tanulmányában „A hetvenes és nyolcvanas években – amikor a Kádár-rendszer ideológiai és gazdasági válsága a reformtörekvések meg-

elemzett fő irányzatai egytől-egyik a meghasonlottság tapasztalatába ágyazódnak. Legélesebben a rejtjelező poétika és a kettős természet eljárásait alkalmazó parabolikus forma (128–9) – amit Benke Attila jelen kötetben közölt, Kósa Ferenc történelmi filmjeiről szóló elemzése érzékletesen bizonyít –, de ugyanúgy a szerzői stílus, a filmszatíra és a dokumentarista játékfilm is. Ugyanez igaz a transzparens stílusra, melynek képviselői, érvel Gelencsér, „a filmkép »naturalizmusa« és ugyanakkor »csináltsága« közötti paradoxont nem oldják fel, hanem elmélyítik.” (382–3) A korszak mozgóképkultúrájában a Budapesti Iskola fikciós dokumentumfilmjei és az ehhez lazán kapcsolódó filmszociográfiák és riportfilmek, melyek egyik fontos előfutára maga *A határozat*, a kulturális törésvonalak feltérképezésére, a hatalom alattvalóinak bevonásával, aktív részvételével történő léttapasztalatok és kulturális identitások számbavételére törekszenek, miközben nem feloldani, sokkal inkább elmélyíteni kívánják az életvilág belső ellentmondásait, a társadalomnak a hivatalos retorikában hangoztatott demokratikussága és gyakorlati kiszolgáltatottsága közötti törést. Az „élhetetlen” szocializmus antropológiai igényű képi dokumentumai egyszerre lepleznek le kimondhatatlan titkokat a meghasonlottság émikus tapasztalatának bemutatásával, és teremtik meg a Kádár-korszaknak az utókor számára is érthető emlékezetét és hagyatékát e tapasztalatban. Emlékezetét, vagy hagyatékát? Úgy gondolom, hogy a mai magyar filmművészet középgenerációjának közelmúltunkban játszódnó filmjei a karakterek, a helyzetek és a tárgyi világ bemutatásakor hangsúlyosan támaszkodnak a meghasonlottság motívumára: azaz émikus emlékezet fűzi őket a múlthoz. Tarr Béla életműve, amely a stílusváltás(ok) ellenére mindvégig az illúzióvesztés stádiumait és folyamatát ábrázolja, elmúlni képtelen hagyatékként, ugyanakkor antropológiai hangsúlyokkal beszél a kiszolgáltatottságból kitörni képtelen emberekről. Az államszocializmusra akár emlékként, akár hagyatékként gondolunk, egy olyan rendszer képe sejlik fel, melynek diszkurzív tereibe és logikájába kényszerített identitások alaptapasztalata a meghasonlottság.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Borsányi László. „Émikus perspektívából”. *anBlok* 3 (2009): 64–67.
- Erdély Miklós. *A filmről*. Budapest: Balassi–BES Tartóshullám – Intermedia, 1995.
- Farkas Gyöngyi. „Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. (A társadalomtörténet-írás lehetséges formái)”. *Aetas* 2006/4: 146–171.
- Gelencsér Gábor. *A Titanic zenekara*. Budapest: Osiris, 2002.
- Gergely Ferenc. „Ávósok az »indián« ösvényen”. *Új pedagógiai szemle*. 2011/11–12: 288–308.
- Gyáni Gábor. „Kollaboráció és a hatalom titka”. *Az ügynök arcai*. Szerk. Horváth Sándor. Budapest: Libri, 2014. 41–52.

torpanása után elmélyül – a filmművészet megint egy irányba közvetít: a filmek a társadalom válságáról tájékoztatják az egyre gyengébb és bizonytalanabb hatalmat.” (56)

- Horváth Kata. „A Borsányi név. A politikai és a tudományos megfigyelés határai”. *anBlok* 3 (2009): 30–38.
- Kovai Melinda. „Az »Indiánok« fedőnevű ügy”. *anBlok* 3 (2009): 40–51.
- Pike, Kenneth. *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior*. 2nd edition. The Hague: Mouton. 1967.
- Pólik József. „»Mi leszünk az ifjúság«: a Rákosi-rendszer társadalomképének utópikus vonásai Keleti Márton Ifjú szívvel című filmjében”. Györi Zsolt és Kalmár György (szerk.). *Tér, hatalom és identitás viszonyai a magyar filmben*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015. 56–83.
- Stóhr Lóránt. „Apa, fiú, föld: a föld mint identitásképző erő a magyar filmben.” *Tér, hatalom és identitás viszonyai a magyar filmben*. Györi Zsolt–Kalmár György (szerk.). Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015. 84–98.
- Szabó Elemér. „Az *Apacsok* című filmdráma foucault-i olvasata”. Györi Zsolt és Kalmár György (szerk.). *Tér, hatalom és identitás viszonyai a magyar filmben*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015. 119–134.
- Szilágyi Erzsébet. „Herskó János Ember Juditról”. *Az Ember-lépték. Ember Judit portréja*. Budapest: Osiris, 2003. 45–53.
- Varga Zsuzsa. „Miért bűn a sikeresség? Termelőszövetkezeti vezetők a vádlottak padján az 1970-es években”. *Történelmi Szemle* 54.4 (2012): 599–621.